

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kentering in de Nederlandse politiek

Lijphart, A.

Citation

Lijphart, A. (1969). Kentering in de Nederlandse politiek. *Acta Politica*, 4: 1968/1969(3), 231-247.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451129>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451129>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Vorig jaar werd Scholten zeventig. Hij wachtte met naar de dokter te gaan, totdat hij in mei zijn laatste gewone college had gegeven. Even als Schlichting is het hem niet vergund geweest zijn afscheidscollège te houden.

G. Kuypers

KENTERING IN DE NEDERLANDSE POLITIEK¹

door A. Lijphart

In dit artikel wil ik proberen de huidige kentering in de Nederlandse politiek op grond van algemeen bekend feitenmateriaal te interpreteren vanuit het theoretische kader, dat deels expliciet deels impliciet in het tweede gedeelte van mijn boek *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* voorkomt,² en dat ik verder heb ontwikkeld in een paper voor het Brusselse congres van de International Political Science Association in 1967.³ Het doel dat me hierbij voor ogen staat is om het kenteringsproces zoveel mogelijk te verduidelijken en te verklaren, d.w.z. om na te gaan of er enig *patroon* te vinden is in de veelheid van ogenschijnlijk vaak chaotische en tegenstrijdige symptomen. Ook wil ik proberen althans enigszins te ontwaren hoe de ontwikkeling(en) verder zullen verlopen. Dat betekent natuurlijk, dat ik speculerend te werk wil gaan, en dat mijn opmerkingen dikwijls moeilijk bewijsbaar zullen zijn en ongetwijfeld ook aanvechtbaar. In ieder geval hoop ik hiermee een bijdrage te leveren aan het politieke debat, dat nu al enkele jaren in ons land aan de gang is.

De voornaamste eigenschappen van het Nederlandse systeem in de halve eeuw pacificatie-politiek van ongeveer 1917 tot 1967 waren: (1) Een sterke verdeeldheid (verzuildheid) aan de basis, die volgens de theorie van het pluralisme tot politieke onstabiliteit had moeten leiden. (2) Het gevaar van onstabiliteit werd echter afgewend door het tweede kenmerk van een pacificatie-democratie: overkoepelende samenwerking tussen de leiders van de verzuilde bevolkingsgroepen. (3) Dit hele stelsel van verzuildheid aan de basis en politiek beleid door een kartel van elites werd geschraagd door een grote mate van politieke passiviteit van de massa—passiviteit, onverschilligheid, en ook trouw aan en eerbied voor de leiders in eigen kring.

In de laatste jaren hebben zich een groot aantal afwijkingen van dit model geopenbaard: de opheffing van de verbodsbepalingen in het Bischoppelijk Mandement van 1954 en vele andere blijken van een aanzienlijke verzwakking van de oude schotjesgeest; de massale onlusten in Amsterdam in 1966; de snelle opkomst van nieuwe partijen, Democra-

¹ Dit artikel is de enigszins gewijzigde tekst van een inleiding gehouden voor de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek op 1 februari 1969.

² A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, De Bussy, 1968), blz. 179—219.

³ Dit stuk is later als artikel gepubliceerd: Lijphart, 'Typologies of Democratic Systems', *Comparative Political Studies*, I, 1 (april 1968), blz. 3—44. Vgl. Lijphart, 'Consociational Democracy', *World Politics*, XXI, 2 (januari 1969), blz. 207—225.

ten '66 en de Boerenpartij, waarbij ook opvallend is het grote aantal jongeren dat op D'66 stemde,⁴ en het feit dat volgens een aantal recente enquêtes D'66 nu op 12 à 13 procent van de stemmen kan rekenen; verder aan de ene kant de toenadering tussen de vijf grote partijen, die het Establishment vertegenwoordigen, en aan de andere kant de afbrokkeling van en onenigheid binnen deze partijen; het conflict om het radio- en televisiebestel; de enorme toename van de kritiek op de partijen en het politieke stelsel als geheel, een kritiek die zich niet beperkt tot kleine groepen intellectuelen maar, weer volgens verscheidene recente enquêtes, leeft onder een vrij groot deel van het volk; en tenslotte, wat ik zelf altijd de beste algemene indicator van de kentering vind, het feit dat de vijf grote partijen — de dragers van de pacificatie-politiek — bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 nog slechts door 72,7 procent van het electoraat gesteund werden; de rest stemde op de kleine partijen, of bracht een blanco of ongeldige stem uit, of stemde helemaal niet.⁵

Achter sommige van deze symptomen zou men nog wel een vraagteken kunnen zetten, vooral achter sommige resultaten van enquêtes. Wat betekent het bijvoorbeeld, dat een vrij groot aantal Nederlanders negatief staat tegenover het parlement? Of dat 61 procent voor de instelling van een referendum en 50 procent voor de gekozen minister-president is? ⁶ Hiermee bedoel ik niet, dat de vragen niet goed geformuleerd zouden zijn, of dat de steekproeven niet voldoende representatief zouden zijn. Ook niet dat wat deze 61 procent en 50 procent zeggen weinig waarde heeft, omdat ze de draagwijdte van dergelijke voorstellen niet kunnen begrijpen; dat kunnen ze natuurlijk niet. Het gaat er me alleen maar om, of dit goede indicatoren zijn van ontevredenheid met het bestaande systeem en van de wens tot democratisering. Zulke percentages krijgen in dit opzicht pas betekenis als we vergelijkingsmateriaal hebben, bijvoorbeeld de antwoorden op dezelfde vragen in andere landen, of liever nog de antwoorden op dezelfde vragen, die met geregelde tussenpozen gesteld zijn. Het lijkt mij namelijk helemaal niet zo zeker, dat er in 1957, of zelfs in 1947 of 1937, veel minder mensen voor een referendum zouden zijn geweest dan in 1967. Helaas kan men geen vragen nu bedenken en met terugwerkende kracht stellen. In dit verband zou het bijzonder nuttig zijn om bepaalde vragen uit het in 1954

⁴ Volgens het onderzoek van de Vrije Universiteit was 42 procent van de aanhangers van deze partij 30 jaar of jonger en 55 procent 35 jaar of jonger; Sociaal-Wetenschappelijk Instituut van de V.U., Afdeling Politicologie, *De Nederlandse kiezers in 1967: Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam, Agon Elsevier, 1967), blz. 13, 50.

⁵ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, blz. 166.

⁶ Sociaal-Wetenschappelijk Instituut van de V.U., *De Nederlandse kiezers in 1967*, blz. 10.

gehouden onderzoek naar het gedrag en de opvattingen van de Nederlandse kiezer stelselmatig te herhalen.⁷ Deze enquête werd gehouden, toen de pacificatie-politiek nog hoogtij vierde en toen er van kentering nog geen sprake was. Hoewel de toen gestelde vragen allesbehalve ideaal waren, zouden ze toch buitengewoon nuttig vergelijkingsmateriaal leveren.

Bepaalde symptomen zijn dus misschien voor tweërlei uitleg vatbaar, maar alle symptomen samen (en ik heb alleen maar de meest in het oog lopende genoemd) tonen wel duidelijk aan, dat het pacificatie-systeem aan het afbrokkelen is. De pacificatie-politiek is echter een model of ideaal type, waarvan de Nederlandse politiek zelfs in de jaren van ongeveer 1917 tot 1967 enigszins afweek. De verscheidene overkoepelingsorganen op sociaal-economisch gebied hebben zich in deze periode geleidelijk ontwikkeld en bestonden in het begin nog niet. Verder heeft Nederland in deze jaren wel vaak een kabinet op zeer brede basis gehad, maar het summum van pacificatie-politiek — een kabinetscoalitie van alle grote partijen, dus van de vertegenwoordigers van alle zuilen — is eigenaardig genoeg nooit voorgekomen, hoewel het bij enkele kabinetsformaties maar weinig gescheeld heeft. En ook de verzuilde zelf is natuurlijk nooit een systeem van volledige sociale apartheid geweest.⁸ Bovendien moet ik erop wijzen, dat de jaartallen van het begin en het einde van de pacificatie-politiek, 1917 en 1967, enigszins arbitrair gekozen zijn. Het jaar 1917 was natuurlijk het jaar van *de* Pacificatie, toen de grondwetswijzigingen inzake het onderwijs en het kiesrecht aangenomen werden. Maar ik had ook 1913 kunnen kiezen, het jaar van de instelling van de twee zo belangrijke pacificatie-commissies. In plaats van 1967 had ik ook 1963 kunnen kiezen, toen bij de Tweede Kamerverkiezingen het proces van afbrokkeling al zichtbaar werd, vooral retrospectief beschouwd. Als men echter als algemene indicator van politieke kentering gebruikt het percentage van het hele electoraat, dat de Grote Vijf van de partijen steunde, dan was dat in 1963 nog 81,2 procent, inderdaad lager dan de 85,6 en 85,5 procent in 1956 en 1959, maar hoger dan de percentages bij alle zeven verkiezingen daarvoor (die lagen steeds onder de 80 procent) en ook beduidend hoger dan in 1967: 81,2 procent vergeleken met 72,7 procent.⁹ Maar of men nu de voorkeur geeft aan 1913-1963 of aan 1917-1967, in ieder geval kan men

⁷ Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie, *De Nederlandse kiezer: Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* ('s-Gravenhage, Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1956).

⁸ Bovendien bestonden enkele eigenschappen en spelregels van de pacificatie-politiek al vóór ca. 1917; vgl. J. E. Ellemers, 'De Nederlandse maatschappij in sociologisch perspectief,' *Sociologische Gids*, XV, 5 (september/oktober 1968), blz. 333-334.

⁹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, blz. 165-167.

blijven spreken van precies een 'halve eeuw' pacificatie-politiek!

Het pacificatie-systeem kan het best worden beschouwd als een bepaald *type* democratie, waarvan Nederland een halve eeuw lang een goed voorbeeld was. Dit type past in een typologie van democratische stelsels, waarin vier soorten democratie onderscheiden worden. Deze typologie (figuur 1) probeert empirisch verband te leggen tussen drie variabelen: de politieke cultuur, het gedrag van de elites, en de politieke stabiliteit van het stelsel. Het begrip 'politieke cultuur' gebruik ik in navolging van G. A. Almond, S. H. Beer, L. W. Pye, S. Verba, e.a. Verba defi-

Figuur 1, typologie van democratische stelsels

		POLITIEKE CULTUUR	
		homogeen	verzuild
STIJL VAN ELITES	kartel	kartel-democratie	pacificatie-democratie
	concurrentie	centripetale democratie	centrifugale democratie

niert het als 'the system of empirical beliefs, expressive symbols, and values which defines the situation in which political action takes place. It provides the subjective orientation to politics.'¹⁰ Almond noemt een politieke cultuur 'fragmented' als er duidelijke, onderling sterk verschillende subculturen in voorkomen.¹¹ Ik heb 'fragmented' hier vertaald met 'verzuild'. Een homogene politieke cultuur is het tegenovergestelde. Het gedrag van de elites (of, zo men wil, de politieke stijl of de politieke cultuur van de elites) kan er een zijn van concurrentie of een van sa-

¹⁰ S. Verba, 'Comparative Political Culture,' in L. W. Pye en S. Verba (red.), *Political Culture and Political Development* (Princeton, Princeton University Press, 1965), blz. 513.

¹¹ G. A. Almond, 'Comparative Political Systems,' *Journal of Politics*, XVIII, 3 (augustus 1956), blz. 405-408.

menwerking. Deze laatstgenoemde mogelijkheid heb ik in de typologie een 'kartel' van elites genoemd.

Op deze manier krijgt men vier typen democratie: (1) De centrifugale democratie, die door haar verzuildheid en concurrentie tussen de elites een onstabiel stelsel is; voorbeelden zijn de Weimar Republiek, de Derde en Vierde Republiek in Frankrijk, en Italië. (2) De centripetale democratie, die vooral door haar homogene politieke cultuur stabiel is en de concurrentie van de elites gemakkelijk kan verdragen; voorbeelden hiervan zijn de Scandinavische en Angelsaksische landen, en de oude Engels-sprekende leden van het Gemenebest. (3) De pacificatie-democratie, die vanwege haar verzuilde politieke cultuur potentieel onstabiel is, maar wordt gestabiliseerd en stabiel gehouden door de als kartel opererende elites; voorbeelden zijn Nederland in de periode 1917-1967, de Oostenrijkse Tweede Republiek tot 1966, België en Zwitserland. (4) Tenslotte de kartel-democratie, die ik beschouw als de democratie van de nabije toekomst.¹² Hierin is door de voortschrijdende ontideologisering en deconfessionalisering de verzuildheid van de politieke cultuur sterk afgenomen of geheel verdwenen en kan men nauwelijks meer spreken van aparte subculturen; tegelijkertijd wordt politieke kartelvorming gestimuleerd doordat het regelen van de welvaartsstaat en de geleide economie steeds meer een proces van bargaining vereist, waarbij alle belanghebbende partijen — en hiermee bedoel ik niet in de eerste plaats *politieke* partijen — betrokken zijn.

Ik heb er al op gewezen, dat de pacificatie-democratie een ideaal type is. Nederland noemde ik als voorbeeld, maar dat betekende niet, dat Nederland een zuiver voorbeeld was en alle eigenschappen van dit model vertoonde. Hetzelfde geldt voor de overige typen en voorbeelden. Er zijn democratische stelsels, die eigenschappen van verschillende typen hebben. België heb ik bijvoorbeeld onder de pacificatie-democratieën gerangschikt, maar, vooral wat betreft de taalstrijd, heeft het ook veel weg van een centrifugale democratie. Nog ingewikkelder wordt het als men probeert de Verenigde Staten van Amerika in deze typologie te plaatsen. Als men maar één hokje zou mogen uitzoeken, dan zou het dat van de centripetale democratie moeten zijn. Deze keus zouden G. A. Almond en S. M. Lipset zeker ook maken. Maar men zou ook het Zuiden als aparte subcultuur kunnen beschouwen en de Zuidelijke elites, die door middel van het bekleden van het voorzitterschap van belangrijke commissies van het Congres en door middel van de filibuster in de Senaat grote macht hebben, als onderdeel van een Amerikaans politiek kartel. In dit opzicht is het dus een pacificatie-systeem.

¹² In mijn I.P.S.A.-paper heb ik de kartel-democratie 'depoliticized democracy' en de pacificatie-democratie 'consociational democracy' genoemd; Lijphart, 'Typologies,' blz. 20-21, 37-38.

In de laatste 10 à 20 jaren is bovendien politiek relevant geworden de subcultuur van de negers, maar de negerleiders zijn (nog) niet tot het politieke kartel doorgedrongen. In dit opzicht is Amerika een centrifugale en onstabiele democratie. Tenslotte moet ik volledigheidshalve ook noemen dat Amerika, net als de meeste andere Westerse democratieën, in de laatste jaren ook al verscheidene trekjes van de kartel-democratie heeft vertoond, vooral gedurende het bewind van President J. F. Kennedy.

Als men de recente ontwikkelingen in de Nederlandse politiek bekijkt in het licht van deze typologie, dan zou men moeten concluderen, dat Nederland in een periode van overgang verkeert: de overgang van pacificatie-democratie naar kartel-democratie. Op het eerste gezicht lijkt het, dat deze overgang bijzonder rustig en gemakkelijk zou moeten verlopen. Van de elites wordt geen belangrijke verandering van politieke stijl vereist, in tegenstelling tot de overgang van een centripetaal naar een kartel-systeem. De kartel-democratie en de pacificatie-democratie lijken zo op elkaar, dat een uitmuntend waarnemer als O. Kirchheimer er in zijn beroemde stuk 'The Waning of Opposition' nauwelijks onderscheid tussen maakte.¹³ De politieke cultuur wordt homogeen, waardoor conflicten geringer in aantal en minder ernstig worden, en het regeren dientengevolge gemakkelijker. Bovendien lijkt de kartel-democratie van alle vier typen de grootste stabiliteit te bezitten. De verzuilde politieke cultuur en de stijl van concurrentie leiden in de centrifugale democratie tot onstabieleit. De centripetale democratie en de pacificatie-democratie, die wat één van de variabelen betreft hiervan afwijken, zijn stabielier. En de kartel-democratie ligt wat *beide* variabelen betreft het gunstigst en zou dus ook het meest stabiel moeten zijn. Al met al zou de overgang naar het kartel-systeem, vooral van een pacificatie-democratie, kalm en bijna onopgemerkt moeten verlopen. Als men echter zijn blik afwendt van de typologie van abstracte modellen en kijkt naar de concrete kenteringsverschijnselen in Nederland, dan blijkt deze verwachting niet juist te zijn. Deze paradox wil ik proberen op te lossen. Mijn uitleg valt uiteen in vier en een half onderdeel.

I

In mijn typologie van democratische stelsels beschouw ik de politieke cultuur als één variabele en veranderingen in de politieke cultuur, zoals bijvoorbeeld de homogenisering ervan, als een één-dimensionaal proces. Dit is natuurlijk een simplificatie en, vooral als men belangstelling

¹³ O. Kirchheimer, 'The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes,' *Social Research*, XXIV, 2 (zomer 1957), blz. 127-156. Dezelfde neiging heeft ook G. Lichtheim in zijn boek *The New Europe: Today and Tomorrow* (New York, Praeger, 1964), inz. blz. 177-178.

heeft voor de overgang van het ene naar het andere type, een gevaarlijke simplificatie. De homogenisering van de politieke cultuur — in Nederland, de ontzuiling — is een multivariabel proces. Wat zijn de dimensies van de ontzuiling? Ik heb het begrip 'verzuildheid' als volgt gebruikt: een verzuilde maatschappij bestaat uit groeperingen (zuilen), die (1) ieder een eigen voor de politiek relevante levensbeschouwing, confessie, of ideologie hebben, d.w.z. een subcultuur in de enge zin van dat woord; (2) waartussen weinig onderling contact bestaat — d.w.z. verzuildheid betekent ook sociale apartheid, of om in de termen van Deutschiaanse communicatie-theorie te spreken, een systeem waarin scherpe 'discontinuïties in social communication' voorkomen¹⁴; (3) die intern hecht georganiseerd zijn. Mijn definitie wijkt enigszins af van die van J. P. Kruijt, maar in zijn definitie komen ook deze verschillende dimensies voor. Hij definieert een zuil als een 'geïntegreerd complex van maatschappelijke organisaties of instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.'¹⁵

Ontzuiling betekent dan deconfessionalisering (het verzwakken van de confessie als zodanig en als factor in de politiek), ontideologisering, toenemende sociale communicatie en contacten, en het losser worden van de banden tussen de verschillende zuilenorganisaties (politieke partijen, belangengroepen, publiciteitsmedia, enz.). Al deze dimensies van de ontzuiling zijn in Nederland duidelijk te herkennen. En het is de multivariabiliteit van de ontzuiling, die er zo'n wanordelijk proces van maakt, omdat de ontwikkelingen langs de verschillende dimensies niet gelijk verlopen, en ook omdat binnen elk van de ontwikkelingen een grote mate van ongelijkheid voorkomt. Volgens mij zijn bijvoorbeeld over het algemeen de verticale, confessionele scheidslijnen een stuk sneller aan het vervagen dan de horizontale, sociaal-economische scheidslijnen. Ook groeien soms de onderlinge contacten sneller dan de levensbeschouwelijke toenadering. De rel over 'Zo is het toevallig ook nog eens keer' is een sprekend voorbeeld van sociale communicatie, waarvoor de deconfessionalisering klaarblijkelijk nog niet ver genoeg gevorderd was: een discrepantie tussen twee dimensies van de ontzuiling.

Eveneens vanwege deze ongelijke ontwikkeling lijkt het partijstelsel veel meer tot versnippering te neigen dan tot consolidatie en de vorming van grote 'catch-all parties', die Kirchheimer voorspelt en die men als gevolg van de ontzuiling als één-dimensionaal proces zou verwach-

¹⁴ K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge, Mass., Technology Press, 1953), blz. 70-74.

¹⁵ J. P. Kruijt, 'Verzuildheid in Nederland, blijvende structuur of aflopende episode?' in J. J. Gielen e.a., *Pacificatie en de zuilen* (Meppel, Boom, 1965), blz. 12. Vgl. Kruijt, *Verzuiling* (Zaandijk, Heijnis, 1959), blz. 18.

ten.¹⁶ In de confessionele zuilen treedt dit het duidelijkst aan het licht. Door het zwakker worden van de confessionele band krijgt de sociaal-economische scheidslijn binnen deze partijen opeens veel meer politieke betekenis en treedt een breuk langs deze lijn op. Maar de confessionele scheidslijnen blijven toch nog sterk genoeg om de AR-Radicalen voor eerst binnen de moederpartij te houden en om de Politieke Partij Radicalen als aparte groep te handhaven en buiten de Partij van de Arbeid te houden. Als er inderdaad een Christen-Democratische Unie in Nederland zou komen, wat lang niet onwaarschijnlijk is, dan zou een dergelijke 'catch-all' partij waarschijnlijk in het begin nog weer verdere verbroekeling veroorzaken. De breuk langs de sociaal-economische scheidslijn zou erdoor verscherpt worden en de Radicalen zouden zich waarschijnlijk definitief afscheiden; tegelijkertijd zou de schotjesgeest in grote kringen van de confessionele zuilen nog zo sterk zijn, dat een C.D.U. onaanvaardbaar zou zijn met als gevolg het voortbestaan naast de CDU van restanten van de oude KVP, ARP en CHU.¹⁷

II

Naast de multidimensionale ontzuiling moet een tweede belangrijke oorzaak van het onrustige verloop van de politieke overgang gezocht worden in de aard van de kartel-democratie. Van de vier typen democratie in Figuur 1 lijkt de kartel-democratie het meest stabiel, omdat er nauwe samenwerking tussen de elites bestaat en omdat er vanwege de homogenisering van de politieke cultuur weinig of geen strijdpunten meer over zijn. Deze conclusie is in overeenstemming met de ideeën van de theorie aangaande de zogenaamde 'end of ideology.' Over het algemeen wordt dit einde der ideologieën door de beoefenaars van de sociale wetenschappen, die het beschreven en geanalyseerd hebben, als een voor de democratie gunstige factor beschouwd.¹⁸ De 'end of ideology' is helaas een nogal ongelukkige en misleidende term. Meestal wordt met ideologieën voornamelijk de ideologieën van links en rechts — Marxisme en laissez-faire — bedoeld, maar het is consequenter *alle* voor

¹⁶ O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems,' in J. LaPalombara en M. Weiner (red.), *Political Parties and Political Development* (Princeton, Princeton University Press, 1966), blz. 184—200.

¹⁷ Voor een overzicht van recente ontwikkelingen in het partijstelsel, zie D. J. Hoekstra, *Partijvernieuwing in politiek Nederland: Samenvatting en commentaar* (Alphen aan den Rijn, Samson, 1968).

¹⁸ Uitzonderingen hierop zijn o.a. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems,' blz. 177—200; J. LaPalombara, 'Decline of Ideology: A Dissent and an Interpretation,' *American Political Science Review*, LX, 1 (maart 1966), blz. 5—16; R. A. Dahl, *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven, Yale University Press, 1966), inz. blz. 397—401.

de politiek relevante levensbeschouwingen erbij te rekenen. De 'end of ideology' betekent dan zowel ontideologisering als deconfessionalisering. Ook is het woord 'einde' der ideologieën erg apodictisch en alsnog voorbarig. Het zou beter zijn te spreken over de 'decline of ideology,' de afname of vermindering der ideologieën. Verder gaat het meer om de vermindering van de intensiteit, de innerlijke samenhang, de reikwijdte en de onderlinge spanningen van de ideologieën dan om het verdwijnen van de ideologie als zodanig. Als men dit niet negatief maar positief zou stellen, dan betekent de 'end of ideology' de convergentie van ideologieën, de groei van een ideologische consensus, of (nog een stapje verder) de opkomst van een nieuwe, algemeen aanvaarde ideologie. Een van de punten van kritiek op de 'end of ideology' is vaak, dat de 'end of ideology' zelf een ideologie is. Dat geven echter de aanhangers ervan grif toe. Lipset heeft het bijvoorbeeld over wat hij noemt 'conservative socialism' en zegt, dat dit een 'ideological agreement' is en 'the ideology of the major parties in the developed states of Europe and America.'¹⁹ P. Thoenes gebruikt de term ideologie niet, maar hij lijkt er net zo over te denken als Lipset: 'De worsteling, als die er al is, is niet meer een gevecht om de aard van het systeem, maar om de toepassing van één algemeen erkend systeem. ... De oude tegenstanders hebben elkaar op vele gebieden gevonden. Op basis van een gemeenschappelijk erkend systeem kan een voor allen acceptabele politiek worden uitgewerkt.'²⁰

Dat de 'end of ideology' dus zelf een ideologie is, maar dan een, die algemeen aanvaard wordt, staat buiten kijf. Wat mij echter in deze hele gedachtengang een twijfelachtige assumptie lijkt, is de veronderstelling, dat deze nieuwe ideologie, die de synthese is van de verouderde anti-thetische ideologieën, het einde van de ideologische dialectiek zou zijn. Zou er geen nieuwe antithese mogelijk zijn, een nieuwe ideologie, die zich zou keren tegen de in de kartel-democratie heersende ideologische consensus? Zijn er in de kartel-democratie geen resterende geschillen of toekomstige strijdpunten, die tot een nieuwe ideologische confrontatie zouden kunnen leiden? In het laatste hoofdstuk van zijn boek *Political Oppositions in Western Democracies* noemt R. A. Dahl drie mogelijkheden.

De eerste mogelijkheid is de vóórtdurende en misschien heviger wordende strijd met als inzet de verdeling van de totale welvaart: 'even the growth of affluence does not automatically wipe out conflicts over the

¹⁹ S. M. Lipset, 'The Changing Class Structure and Contemporary European Politics,' in S. R. Graubard (red.), *A New Europe?* (Boston, Houghton Mifflin, 1964), blz. 362.

²⁰ P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat* (Leiden, Stenfert Kroese, 1962), blz. 143—144. Vgl. S. W. Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* ('s-Gravenhage, Pax, 1960).

distribution of the national income and opportunities of all kinds.'²¹ A. Hoogerwerf noemt kwesties op het gebied van de sociaal-economische politiek een 'smeulend vuur,' dat 'op een onverwacht ogenblik . . . alles in lichterlaaie kan zetten.'²² Een verheviging van deze strijd zou men inderdaad, ondanks de gestegen objectieve en naar absolute criteria gemeten nationale en individuele welvaart, kunnen verwachten als gevolg van de subjectieve en relatieve aard van de verwachtingen, die men van de welvaart koestert. Lipset zegt bijvoorbeeld: 'as long as some men are rewarded more than others by the prestige or status structure of society, men will feel *relatively* deprived.'²³ En ook al neemt het objectieve aanbod van welvaart snel toe, kan de subjectieve vraag ernaar nog sneller toenemen. Bovendien kan de strijd verhevigen, omdat men er zich steeds meer van bewust zal worden, dat de welvaart en de welvaartsverdeling politiek bepaald worden en door politieke actie beïnvloed kunnen worden. Nogmaals Dahl hierover: 'since any particular allotment reveals itself more and more clearly nowadays to be a product of political decisions and less and less an act of God, nature, or the inexorable operation of economic laws, conflicts over the distribution of income might, if anything, become more numerous even if less intense.'²⁴ Toch is het zeer onwaarschijnlijk, dat deze strijd een bron van een nieuwe ideologie zal worden, niet alleen omdat de intensiteit van de strijd afneemt, maar vooral omdat de kartel-democratie juist bijzonder geschikt is voor het oplossen van dit soort problemen. Ik ben het met Lipset eens, dat 'the democratic class struggle will continue, but it will be a fight without ideologies, without red flags, without May Day parades.'²⁵

Een tweede mogelijkheid steekt in internationale conflicten. De onderlinge afhankelijkheid van de staten in de wereld en de kansen op internationaal conflict blijven ongetwijfeld toenemen en daarmee de mogelijkheden van interne strijd over vraagstukken van de buitenlandse politiek. De kwestie-Vietnam als probleem in de Amerikaanse binnenlandse politiek is een goed voorbeeld van hoe fel en geëmotioneerd een dergelijke strijd kan zijn. Voor alle Westerse democratieën zal ook het probleem van hulp aan de ontwikkelingslanden aan de orde blijven, d.w.z. de internationalisatie van de tot nog toe in nationaal kader ontwikkelde en tot de natie beperkte welvaart. Hoe belangrijk dergelijke kwesties ongetwijfeld ook zijn, ook hierin zie ik geen bron voor een

²¹ Dahl, *Political Oppositions*, blz. 398.

²² A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: Smeulend vuur,' *Sociologische Gids*, X, 5 (september/oktober 1963), blz. 263.

²³ S. M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Garden City, N.Y., Anchor Books, 1963), blz. 444-445.

²⁴ Dahl, *Political Oppositions*, blz. 398.

²⁵ Lipset, *Political Man*, blz. 445.

nieuwe ideologische confrontatie in de binnenlandse politiek. Als derde mogelijkheid brengt Dahl naar voren, dat de 'democratic Leviathan' zelf een strijdpunt wordt. Ik wil wat hij hierover zegt vrij uitvoerig citeren, omdat wat hij de democratische Leviathan noemt grote overeenkomst vertoont met de kartel-democratie in mijn typologie. Deze democratische Leviathan is 'welfare-oriented, centralized, bureaucratic, . . . and, in the perspectives of the ordinary citizen, somewhat remote, distant, and impersonal even in small countries . . . The politics of this new democratic Leviathan . . . are above all the politics of compromise, adjustment, negotiation, bargaining; a politics carried on among professional and quasi-professional leaders who constitute only a small part of the total citizen body . . .' En hij ziet al tekens van verzet tegen dit soort democratie: 'There are already faint signs . . . that many young people, intellectuals, and academics reject the democratic Leviathan — not because it is democratic but because, in their view, it is not democratic enough: this new Leviathan is too remote and bureaucratized, too addicted to bargaining and compromise, too much an instrument of political elites and technicians with whom they feel slight identification.'²⁶

In mijn typologie is de *stabiliteit* van de democratie een van de variabelen en ik heb angstvallig de lastige kwestie van de *kwaliteit* van de democratie er buiten gelaten. Wat betreft de kartel-democratie blijkt dit nu tot een empirische onjuistheid te leiden, omdat kwaliteit en stabiliteit hier niet meer gescheiden kunnen worden. De kritiek op de onvoldoende democratische eigenschappen van de kartel-democratie — het gebrek aan oppositie, te weinig openheid, enz. — is het begin van een neo-democratische ideologie, die de ideologische consensus van de kartel-democratie verbreekt. Omdat deze neo-democratische ideologie zich tegen de aard van de kartel-democratie keert en het dus een anti-systeem ideologie is, vormt zij duidelijk een bron van onstabiliteit in de kartel-democratie. Wat echter nog belangrijker is, is dat zij ook een gevaar vormt niet alleen voor een bepaald soort democratie, maar voor de democratie zelf.

Dit lijkt paradoxaal, maar dat het streven naar democratisering gevaarlijk kan zijn voor een democratisch stelsel, is minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt. Het streven naar democratisering gaat uit, en zal blijven uitgaan, van een minderheid. De gewone man is nu eenmaal geen 'political animal'²⁷ en de meerderheid zal passief en vrij onverschillig tegenover de democratisering blijven. Dit betekent, dat de neo-democratische minderheid in haar streven steeds zal worden gefrustreerd. Daarin kan zij natuurlijk berusten, maar het kan ook voorko-

²⁶ Dahl, *Political Oppositions*, blz. 399-400.

²⁷ Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City* (New Haven, Yale University Press, 1961), blz. 224.

men, dat de neo-democratische idealen omslaan in een anti-democratische stroming. Een sprekend en bekend voorbeeld van een dergelijke volte-face is R. Michels. Hij begon als vurig democratisch idealist, maar werd gedesillusioneerd door de door hemzelf ontdekte wet van de oligarchie, die stelde dat zuivere democratie in geen enkele organisatie (en dus ook niet in politieke partijen en in de staat) mogelijk was. In 1911, toen zijn beroemde boek over politieke partijen verscheen, was hij desondanks nog optimistisch. In zijn slotwoord schreef hij, dat men de overigens onvermijdelijke oligarchische tendenties in een democratie kon bestrijden en gedeeltelijk opheffen, als men de gevaren hiervan maar duidelijk inzag.²⁸ Maar later werd hij een aanhanger van Mussolini en het fascisme; als oligarchie toch onvermijdelijk was, dan gaf hij de voorkeur aan een 'sterke man' met charisma.²⁹ Het gebruikelijke antwoord op de kritiek van Michels is, dat hij zijn eisen te hoog stelde en dat het voor een democratie voldoende is als de kiezer de keus heeft tussen met elkaar concurrerende oligarchen.³⁰ Dat argument vervalt in een kartel-democratie echter eveneens.

Een ander mogelijk gevolg van de frustratie van de wens tot democratisering is, dat men dit doel gaat nastreven met ondemocratische, onwettige, of alleen maar onpopulaire middelen. Het grote gevaar hiervan is, dat de passieve meerderheid inderdaad wordt geactiveerd, maar dan *tegen* de neo-democratische minderheid: een rechtse reactie voortkomend uit het feit dat, als het erop aankomt, 'law and order' de grote massa veel meer aanspreekt dan democratisering.

Voor Dahl is de oppositie tegen de democratische Leviathan voornamelijk een toekomstbeeld; hij zegt, dat hij hiervan slechts vage tekens — 'faint signs' — ziet. In de landen, die zich in de richting van de kartel-democratie ontwikkelen vanuit het systeem van de pacificatie-democratie, zijn deze tekens echter een stuk duidelijker. In Nederland, en nog sterker in Oostenrijk in de periode van de grote coalitie, bestaat de kritiek op het ondemocratische karakter van het politieke kartel al lang, want het politieke kartel is in de pacificatie-democratie niets nieuws. De basis voor de neo-democratische oppositie tegen de kartel-democratie

²⁸ R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (Stuttgart, Kröner Verlag, 1925), blz. 377. Vgl. Michels, 'Some Reflections on the Sociological Character of Political Parties,' *American Political Science Review*, XXI, 5 (november 1927), blz. 753-772.

²⁹ Lipset merkt op, dat 'Michels' attitude to Il Duce sounds very much like the comments in defense of Fidel Castro by some of his supporters.' Zie zijn 'Introduction' to Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, (New York, Collier Books, 1962), blz. 33.

³⁰ Vgl. J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York, Harper, 1947), blz. 269.

is dus al gelegd gedurende de periode van de pacificatie-politiek. Vandaar dat deze stroming zich al in een vroeg stadium van de overgang naar de kartel-democratie openbaart en verder bijdraagt tot de politieke verbrokkeling, wanorde en onrust in deze overgangperiode.

III

De derde verklaring voor de onrust in de huidige kenteringsperiode is de onzekere reactie van de elites op de problemen van ontzuiling en democratiseringsdrang. Hierdoor ontstaat een vicieuze cirkel, omdat deze verschijnselen niet gekanaliseerd worden, wat weer grotere onzekerheid schept. H. Daalder zegt hierover: 'Politieke onzekerheid brengt politieke onzekerheid voort, zonder dat een zo aangroeiende lawine voor eerst beletselen ontmoet in stevige structuren en stabiele reacties.'³¹ Dat betekent, dat er op het ogenblik grote onzekerheid heerst niet alleen in vergelijking met de zekerheid van vroeger, maar ook als *gevolg* van de zekerheid van vroeger. En deze zekerheid van vroeger was op haar beurt het gevolg van het slagen van de pacificatie-democratie.

In de periode van de pacificatie-politiek werd eerst wel veel geëist van de talenten van de elites — de pacificatie-democratie is immers een potentieel onstabiel systeem, dat door de elites met vereende kracht overeind moet worden gehouden — maar langzamerhand werd het politieke bedrijf steeds eenvoudiger. Onderling begrip en vertrouwen namen toe; de samenwerking in overkoepelingsorganen werd gemakkelijker; en de voornaamste problemen werden uit de weg geruimd (zoals bijvoorbeeld in een zeer vroeg stadium de schoolstrijd werd bijgelegd). Ook konden de elites steeds rekenen op de volgzzaamheid van hun achterban, waardoor ze de neiging kregen deze steun als vanzelfsprekend te beschouwen. Naarmate de pacificatie-politiek succes oogstte, steunend op de lijdelijkheid van de massa, stelde de politiek minder hoge eisen aan de elites, maar wordt ook de overgang moeilijker. En de Nederlandse pacificatie-democratie was in alle opzichten uitermate succesvol. Geen wonder, dat de kenteringsverschijnselen voor de elites bijzonder enerverend zijn en dat ze onwennig en onzeker staan tegenover de plotselinge politieke onrust.

Bovendien heeft de onzekerheid van de elites een nog sterker cumulatief effect door de ontwikkeling van de televisie als massacommunicatiemiddel, waardoor de elites opeens voor het grote publiek zeer zichtbaar zijn geworden. Naast de depersonificatie van de politiek in de democratische Leviathan ontstaat dus gelijktijdig een sterke personificatie. Daalder wijst erop, dat de gevolgen hiervan juist in de beginperiode

³¹ H. Daalder, 'Politiek bestel en sociale realiteiten,' in H. Brugmans e.a., *Welvaart en democratie* (Tilburg, Gianotten, 1968), blz. 80.

groot zijn, omdat 'een oudere, niet op televisie ingespeelde leidersgeneratie, het nieuwe medium soms met wantrouwen en onzekerheid tegemoet treedt.'³²

IV

Tenslotte is er een vierde factor, die kan verklaren waarom de overgang van pacificatie- naar kartel-democratie zo opvallend onrustig verloopt: het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de extreme vorm, die het in Nederland aanneemt. Hierdoor krijgen dissidenten aanzienlijke macht tegenover de bestaande partijen. Het dreigement om uit de partij te treden en een nieuwe partij te vormen, is door de evenredige vertegenwoordiging geen loos dreigement. Men zou zelfs kunnen stellen, dat door de evenredige vertegenwoordiging de stem van de altijd vrij kleine anti-Establistment groeperingen *onevenredig* wordt vergroot. Zonder evenredige vertegenwoordiging is het uiterst moeilijk voor een nieuwe partij om meteen al met succes aan verkiezingen deel te nemen en in de volksvertegenwoordiging door te dringen. Het succes van D'66 was het opmerkelijkste resultaat van de Tweede Kamerverkiezingen van 1967. Als hier echter geen systeem van evenredige vertegenwoordiging had gegolden of evenredige vertegenwoordiging met een vrij hoge drempel zoals in Duitsland, dan zou de eerste stormloop van D'66 volledig afgeslagen zijn. En dan zou deze partij nu ook vast niet op 12 à 13 procent van de stemmen kunnen rekenen: 'nothing succeeds like success,' maar ook 'nothing fails like failure.' D'66, of een gelijksoortige partij, die uiting zou geven aan neo-democratische idealen, zou waarschijnlijk toch wel op het politieke toneel verschenen zijn, maar zonder evenredige vertegenwoordiging later en langzamer: in plaats van D'66 misschien D'77! Het is tekenend, dat in Duitsland de groep van R. Dahrendorf c.s., die geestverwanten van D'66 zijn, hun doel trachten te bereiken via de linkervleugel van de Liberale partij (FDP), niet door een aparte partij op te richten.

De evenredige vertegenwoordiging, die de politieke onrust van de overgangperiode sterk accentueert, is geen toevallige omstandigheid, maar een typische politieke spelregel van de pacificatie-democratie. Het doel van de evenredigheidsregel in de pacificatie-politiek was om de conflicten tussen de subculturen zo veel mogelijk te neutraliseren, om de politieke actie te verschuiven 'van één van strijd naar één van verdeling.'³³ En evenredigheid was het meest voor de hand liggende en rechtvaardigste verdelingsprincipe. Daarnaast was de evenredigheid ook

³² T.z.p., blz. 81.

³³ Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, Van Gorcum, 1964), blz. 24.

functioneel voor de pacificatie-politiek, omdat zij de oligarchie binnen de zuilen bevorderde en tegelijkertijd een nuttige veiligheidsklep vormde. In zijn vergelijkende analyse van de pacificatie-democratieën Oostenrijk en Zwitserland vindt G. Lehbruch het evenredigheidsbeginsel van zo'n groot belang, dat hij de term *Proporzdemokratie* (evenredigheidsdemocratie) gebruikt in plaats van wat ik noem pacificatie-democratie, maar met zo goed als dezelfde betekenis.³⁴

Ik heb eerder aangekondigd, dat mijn verklaring in vier en een half deel zou uiteenvallen. Met dit laatste halfje doel ik op de gebeurtenissen rondom het koninklijk huis, die de politieke onrust sterk gevoed hebben. Ik geloof, dat deze gebeurtenissen zo belangrijk zijn in dit verband, dat ze beslist genoemd moeten worden; aan de andere kant wil ik er geen volwaardige vijfde factor van maken, omdat het een louter toevallige factor is, die niets te maken heeft met de essentiële eigenschappen van de overgang van pacificatie- naar kartel-democratie. De eerste vier factoren hielden hiermee wel essentieel verband. De constitutionele monarchie is echter geen noodzakelijk attribuut van de pacificatie-democratie. En dat de prinsessen net aan het begin van de politieke overgangperiode in het huwelijk traden en hun keuze lieten vallen op voor de Nederlandse politieke verhoudingen ongelukkige partners was een geheel toevallige samenloop van omstandigheden.

Na deze diagnose moeten remedie en prognose volgen. Een voorspelling is erg moeilijk vanwege het grote aantal variabelen, waarmee rekening moet worden gehouden, en ook vanwege het feit, dat deze variabelen niet eenvoudig kunnen worden geëxtrapolerd, omdat ze nauw aan elkaar verbonden zijn. Wel kunnen enkele alternatieve mogelijkheden onderscheiden worden. Op grond van mijn diagnose verwacht ik een verdere ontwikkeling in de richting van de kartel-democratie. Deze vorm van democratie is echter onstabiel vanwege de neo-democratische kritiek, die erin ontstaat. Wat komt uit deze onstabiele voort?

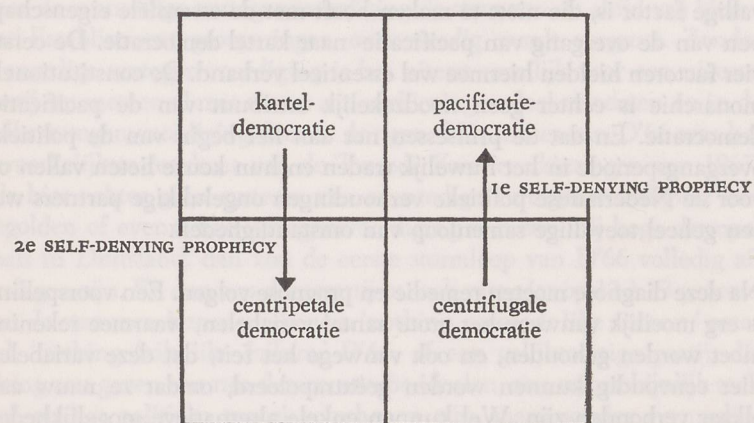
In de eerste plaats zie ik de mogelijkheid van een niet-democratisch of semi-democratisch stelsel, misschien onder een Nederlandse De Gaulle. Een dergelijk stelsel valt natuurlijk buiten mijn typologie van enkel democratische systemen.

In de tweede plaats is het ook mogelijk, dat de kartel-democratie zich ondanks alle neo-democratische kritiek en gevoelens van politiek onbehagen lange tijd in stand zal weten te houden. De eveneens onstabiele centrifugale democratie kan ook lang blijven bestaan, vooral als een van de subculturen een duidelijke meerderheid vormt. Ik denk hier bijvoorbeeld aan Noord-Ierland met zijn protestantse en katholieke

³⁴ G. Lehbruch, *Proporzdemokratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich* (Tübingen, Mohr, 1967).

subculturen, dat desondanks jarenlang een (schijn)stabiliteit vertoond heeft en waarin het pas kortgeleden tot een grote crisis is gekomen.³⁵ De derde mogelijkheid is, dat de elites zelf, of de meerderheid van hen, de onstabiliteit van de kartel-democratie en de gevaren die daaruit voortvloeien inzien en het initiatief nemen tot democratisering van het systeem door de concurrentie te herstellen. Dit zou een opzettelijke en doelbewuste dekartellisering zijn en het herstel van het spel-element in de politiek — een spel waarbij de burgers zich nauwer betrokken kunnen voelen. Ik heb de overgang van de centrifugale naar de pacificatie-democratie het gevolg van een 'self-denying prophecy' genoemd; d.w.z.

Figuur 2, self-denying prophecies

omdat de leiders van de subculturen zich bewust waren van de gevaarlijke tendenties van het centrifugale systeem, wisten ze hervormingen in te voeren om deze gevaren te bezweren. Naar analogie hiervan zou de mogelijkheid van opzettelijke dekartellisering (de omzetting van een kartel- in een centripetale democratie) als een tweede self-denying prophecy beschouwd kunnen worden (figuur 2). Het inzicht, dat naar dekartellisering gestreefd moet worden, zou zich natuurlijk ook geleidelijk onder de elites kunnen ontwikkelen; het afbrokkelend kartel zou dan enige tijd een groeiende anti-systeem groep van hervormers tegenover zich vinden. Dat zou inhouden, dat de overgang van kartel-democratie naar centripetale democratie niet rechtstreeks verloopt, maar via een periode van centrifugale politiek.

Een dergelijke tweede self-denying prophecy lijkt zeker niet onmogelijk.

³⁵ Vgl. D. P. Barritt en C. F. Carter, *The Northern Ireland Problem: A Study in Group Relations* (London, Oxford University Press, 1962).

lijk, mede omdat zij in overeenstemming is met de democratische norm. Wat dit punt betreft is de tweede self-denying prophecy in een democratisch stelsel met democratische tradities zelfs waarschijnlijker dan de eerste. In andere opzichten is het echter net omgekeerd en zijn er legio obstakels, die de tweede self-denying prophecy in de weg staan. In de kartel-democratie is het gevaar van onstabiliteit minder duidelijk dan in de centrifugale democratie en lijkt hervorming minder urgent. Ook is de specifieke vorm, waartoe de hervorming zou moeten leiden, veel minder voor de hand liggend en dus veel moeilijker in te stellen in de tweede dan in de eerste self-denying prophecy. De hervormers zijn het onderling niet eens over de vraag of hervorming van het bestel door middel van institutionele wijzigingen of door middel van wijzigingen in het partijstelsel plaats moet vinden.³⁶ Veel recente hervormingsplannen zijn geïnspireerd door de Engelse en Amerikaanse vormen van democratie — wat overigens tekenend is, omdat beide stelsels centripetale systemen zijn. Volledig onrealistisch zijn deze plannen niet, omdat ze elementen bevatten, die aansluiten bij Nederlandse tradities: het Engelse model sterker dan het Amerikaanse, maar ik heb zelf de Nederlandse traditie van dualisme een 'gedeeltelijke separation of powers' genoemd, oftewel een traditie die neigt naar het presidentiële systeem.³⁷ Maar de Engelse en Amerikaanse voorbeelden verschillen sterk van elkaar en kunnen niet gelijktijdig nagevolgd worden.

Het grootste obstakel is echter de haalbaarheid van de hervormingsplannen.³⁸ Ook in dit opzicht is een tweede self-denying prophecy veel onwaarschijnlijker dan de eerste. De eerste behelste namelijk een veilig stellen van eigen belangen, terwijl de tweede niet alleen een self-denial van de prophecy behelst, maar ook een self-denial, een zelfverloochening, door het Establishment en een verloochening van gevestigde belangen. Bovendien beschikt het Establishment juist over uitermate krachtige wapens om zijn belangen veilig te stellen, o.a. de mogelijkheid om door middel van herziening van de kieswet de eigen partijen te bevoordelen en de hervormers de pas af te snijden. Een tweede self-denying prophecy is daarom wel mogelijk, maar voorlopig niet waarschijnlijk.

³⁶ Daalder, 'Politiek bestel en sociale realiteiten,' blz. 84-88.

³⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, blz. 135.

³⁸ Vgl. G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland: Diagnoses, remedies en een suggestie* (Meppel, Boom, 1967), inz. blz. 57-58.